

1. Bevezető

A *Sebes agynak késő sisak* című versciklust sok szempontból vizsgálta már a szaktudomány: Komlovszki Tibor a szerzőség kérdését igyekezett tisztázni,¹ Stoll Béla az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó fejezetében a politikai tárgyú költészet egyik korai példájaként tárgyalta.² A versciklust Komlovszki illesztette Klaniczay Tibor manierizmus-koncepciójába,³ mint 1630 körüli költészetünk protestáns szellemben fogant, ám az újsztoikus filozófia hatását is magán viselő darabját; ő volt az, aki a versciklus teljes szövegét a Régi Magyar Költők Tárában is megjelentette.⁴ A mű rajtuk kívül is számos kutató figyelmét felkeltette, azonban a versciklus értelmezését a szerzőség bizonytalanságánál is jobban hátráltatta, hogy latin forrása teljesen ismeretlen volt: vele kapcsolatban csupán hipotézisek láttak napvilágot. Voltak, akik valóságos fejedelmi-hadvezéri képtárat gyanítottak a verssorozat háttérében. Tanulmányunk legfontosabb célja, hogy bemutassuk a versciklus fő forrásául szolgáló művet, mely az Apponyi-gyűjtemény katalógusában, a 2024-es tételszám alatt szerepel. A mű Johann Joachim Rusdorf *Elegidia et poematia epidictica*...⁵ című, metszetekkel illusztrált, röpiratszerű versgyűjteménye, mely 1631-ben, valószínűleg hamis uppsalai impresszummal névtelenül jelent meg.

A tanulmány lezárása óta a mű később említendő változatának, a *Scenáknak* újabb variánsai kerültek elő. Ezeknek a magyar versekkel való összevetése jelenleg is tart.

¹ KOMLOVSZKI Tibor, *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője*, ItK, 1966, 85–105.

² STOLL Béla, *A politikai költészet kezdetei = A magyar irodalom története*, Bp., 1964, II, 99.

³ KLANICZAY Tibor *A magyar későreneszánsz problémái: Manierizmus és stoicizmus* című tanulmánya nyomán.

⁴ Bethlen Gábor korának költészete, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., 1976 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/8), 36–107.

⁵ A mű teljes címe az első, metszetekkel díszített címlapon: *ELEGIDIA ET POEMATIA epidictica unâ cum ad vivum expressis personarum iconibus*. Impressa Uppsaliae. A második címlapon szereplő cím: *ELEGIDIA ET POEMATIA EPIDICTICA praecipuas praecipuorum & maxime clarorum virorum, qui hoc tempore in primis vixerunt & innotuerunt. Virtutes & actiones ac totius Europae praesentem & futurum statum instantia*, Anno MDCXXXI.

Johann Joachim Rusdorf⁶ (1589–1640) V. Frigyesnek, Pfalz urának, a későbbi téli királynak diplomatája volt. Tanulmányai után Ludwig Camerarius és Johann Christoph von Grün kancellár mellett hamarosan a választófejedelem diplomatáinak elitjébe került. 1613-ban, mindössze huszonnégy évesen abban a kitüntetésben részesült, hogy ő köszönthette elsőként ünnepi beszédével az Angliából új hitvesével visszatérő fejedelmet. Frigyes 1618-ban nevezi ki tanácsossá Rusdorfot, aki – a svédekhez pártoló Ludwig Camerariusszal ellentétben – még azután is tovább szolgálta urát, amikor a cseh királyság kálvinizálásának bukása már biztossá vált. Rusdorf számos politikai tárgyú művet írt, amelyek között röpiratokat és rölapokat is találunk. A fehérhegyi csata után jelenik meg először a politikai publicisztika színpadán, V. Frigyeshez mindvégig hűséges, ám a korabeli közhangulatot tekintve mérsékelt politikai beállítottságú röpirataival. 1621–22-ben Digby angol követ társaságában Bécsben találjuk mint titkos ügynököt, ám diplomáciai tevékenysége 1622–27 között válik igazán nagyszabásúvá, amikor a száműzött téli király londoni követeként tevékenykedik. 1624-ben Digby, bécsi angol és Gondomar angliai spanyol követek lesújtó véleménye ellenére kiállt Bethlen Gábor mint protestáns szövetséges mellett; Jakab király azonban bizalmatlan az általa kiszámíthatatlannak tartott erdélyi fejedelemmel szemben.⁷ A szövetség létrehozása érdekében Rusdorf Pfalzi Frigyes és Bethlen Gábor találkozóját is igyekezett megszervezni, a képeket kedvelő angol király számára pedig arcképet kért Bethlentől.⁸ 1626 végén konkrét közvetítői szerepet is vállalt: előkészítette Bethlen belépését a hágai szövetségbe. Rusdorfot egyéb szálak is fűzték az erdélyi fejedelemmel: egyik nőtestvére, Marie Catharina annak a Brandenburgi Katalinnak volt az udvarhölgye, akit később Bethlen feleségül vett. Vásárhelyi Judit a Rusdorf-levelezés kapcsán ezt írja: „Önmagáról és családjáról Rusdorf ezekben az írásokban nem sokat árult el. Egyedül Molnár Alberttől érdeklődött a Brandenburgi Katalin kíséretében Erdélybe költözött nőtestvére egészségi állapotáról.”⁹ Ebből a levélből az derül ki, hogy bár valószínűleg nem tartotta szorosan rokonával a kapcsolatot, érdeklődött sorsa iránt. Arról, hogy Rusdorf maga is járt volna Erdélyben, nincsen tudomásunk, arról viszont igen, hogy az általunk elemzett munkán kívül más röpiratában is dicsőítette Bethlent (*Metamorphosis Europae*, [Hága], 1627).¹⁰ Nem pusztán a fejedelemtől van jó véleménnyel: Erdély népét fényűzést nem ismerőnek és rendkívül harcosnak, klímáját

⁶ Rusdorf életéről a 19. század óta nem készült áttekintő összefoglalás, forrásunk tehát Friedrich Wilhelm KRÜNER, *Johann Joachim Rusdorf kurpfälzischer Gesandter und Staatsmann während des dreissigjährigen Krieges*, Halle, 1876.

⁷ *Mémoires et Négociations Secrets de Mr. de Rusdorf*, ed. E. G. CUHN, Leipzig, 1789, I, 321–322; idézi GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., 1989, 62.

⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei*, Lymbus, III, Szeged, 1991, 99–172.

⁹ P. VÁSÁRHELYI, i. m., 108. A levél, mely az utalást tartalmazza, 1626. június 16-án íródott, a 147–152. lapokon található.

¹⁰ *Consilia et negotia politica*, Frankfurt, 1725; idézi GÖMÖRI, i. m., 63.

kellemesnek, politikai helyzetét pedig a Habsburgok protestáns ellenfelei között a legszilárdabbnak tartja.

Az *Elegidia* kiadása idején Rusdorf hosszabb időt töltött Bécsben, 1631 júniusától 1632 decemberéig. Az európai politikai színtéren ekkor új felvonás kezdődött: Gusztáv Adolf lützeni halála (1632. november 8-án) ismét a császár pozícióit erősítette; két héttel a svéd király után pedig az egykori téli király is meghalt, a protestánsok ügye átmenetileg meggyengült.

Rusdorf levelezésében számos magyar vonatkozású levél található; ezeket az Akadémia a 19. században lemásoltatta. A levelek rövid tartalmi összefoglalóval ellátott kiadása Vásárhelyi Judit gondozásában jelent meg.¹¹ Az általa közölt levelek legkésőbbi darabja 1628 elejéről való: Rusdorf ebben Bethlen Pétert látja el angliai peregrinációjára ajánlólevelekkel. Az erdélyi levelezőpartnerek között ezen kívül megtaláljuk Bethlen Gábort és ifj. Bethlen Istvánt, valamint Szenci Molnár Albertet is. 1624-ben Szenci Molnár Angliából hazatérve összekötői szerepet is vállalt Rusdorf és Bethlen Gábor között.

A Szilágyi Sándor által közölt Rákóczi-levelezés egyik darabjából ugyanakkor világossá válik, hogy a pfalzi diplomata később sem szakította meg kapcsolatát Erdéllyel. Rákóczi 1632 augusztusában a következőket írja Szalánczi Istvánnak, állandó portai követének: „Im ezen mai napon indítom ismét Dániel Jánost Bécsben póstán Rusdorf uramhoz az Friderik követihez, akarván az által is tudósítani a királt, hogy én kész volnék az kereszténység szolgálatjára, de az postulatumokra még választ nem vöttünk, kivel ha ő felsége késik, el kezd múlni az idő.”¹² Így tehát biztos, hogy Rusdorf továbbra is figyelemmel kísérte az erdélyi diplomáciai eseményeket, 1627 utáni tevékenységének feltérképezése azonban igen nehéz feladat, mert rendszeres levelezése Erdéllyel az ezt követő időszakról kezdve nem maradt fenn.¹³ Angliából való visszatérése után ő lett a Hágába száműzött pfalzi udvar vezető diplomatája, hiszen Ludwig Camerarius ekkor már a svédok szolgálatába állt.

3. A versciklus fő forrása

A *Sebes agynak késő sisak* forrásáról mindeddig annyit tudtunk biztosan, amennyit az alcím elárul: a mű „deák versekből fordított”. A megszólalók személye, a versek tartalma és sorrendjük szinte tökéletes azonossága kétségtelenné teszi, hogy a magyar versciklus eredetije az uppsalai impresszummal, 1631-ben névtelenül megjelent *Elegidia*, ez a röpiratszerű, latin nyelvű versciklus. A kötet lapjainak verzőján a megszólalókról készült rézmetszetek láthatók. A metszetek többsége felett egy-egy latin jelmondat áll. A képekkel szemben található a latin nyelvű disztichonokban írott versek.

¹¹ P. VÁSÁRHELYI, i. m.

¹² *Levelek és acták I. Rákóczy György és a Porta diplomáciai összeköttetéseinek történetéhez*, Történelmi Tár, 1883, 417–461, itt: 450. Az utalást Viskolcz Noéminek köszönjük.

¹³ A már említett *Consilia et negotia politica*, mely Rusdorf politikai iratainak és leveleinek legteljesebb nyomtatott gyűjteménye, tartalmaz dokumentumokat az 1630-as évek második feléből is.

Az *Elegidia* szerzőségét egy anonim-lexikon¹⁴ tisztázza véglegesen (az említett Rusdorf-monográfia¹⁵ az *Elegidiát* nem veszi fel Rusdorf művei közé, igaz, szerzője elsősorban történeti, s nem irodalmi szempontokat követett). Vásárhelyi Juditnál azonban azt is olvashatjuk, hogy az *Elegidiának* létezett egy korábbi változata is, *Scena Europaea Personis suis instructa* címmel.¹⁶ Az említett lexikon szerint a *Scena* 1629-ben látott napvilágot Augsburgban, két évvel később pedig ugyanezzel a címmel Stralsundban is kiadták. A *Scena* és az *Elegidia* összevetésekor kiderül, hogy a korábbi szöveget a szerző vagy a művet újra kiadó személy erősen megrövidítette, mintegy felére csökkentve a terjedelmet. Az *Elegidiából* számos szereplő kimarad, a megmaradt versek pedig sokszor megrövidülnek. Megfigyelhető viszont, hogy a szöveget ritkán szerkesztik át vagy írják újra; legtöbbször csupán bizonyos részeit nem közlik, így a cél feltehetőleg nem új koncepció mentén történő átírás, hanem egyszerű rövidítés lehetett. E szövegtechnikai eljárás ugyanúgy lehet egy ismeretlen újraszervező, mint a szerző munkája.

A valószínűleg hamis svéd kiadási hely alapján az is feltételezhető, hogy az átszerkesztett mű kiadása az 1630–31-es svéd előrenyomulás irodalmi támogatásának részeként jelent meg, és a protestáns fejedelmek és országok diplomáciai, illetve kereskedelmi csatornáin keresztül terjesztették.

A szövegegyüttes ismeretében egyértelműen megállapítható, hogy a versciklus magyarra fordítója nem a korábbi, terjedelmesebb *Scenát*, hanem az *Elegidiát* használta a *Sebes agynak késő sisak* alapszövegeként, még akkor is, ha (mint látni fogjuk) nem zárható, hogy a magyar versciklus betoldásai a *Scena* ismeretében készülhettek.

4. A magyar versciklus kézírata

Az Országos Széchényi Könyvtárban Oct. Hung. 69-es számon tartják nyilván a *Sebes agynak késő sisak* kéziratát, melynek első publikált leírását Rajka László készítette.¹⁷ Jankovich Miklós gyűjteményéből került a Nemzeti Múzeumba az 1830-as években. Korábban Dobai Székely Sámuel¹⁸ tulajdona volt, aki jelentékeny könyvgyűjtőnek számított. Tulajdonosi bejegyzése tanúsága szerint Dobai Székely 1752-ben, Komáromban jutott a kézirathoz. Jankovich Dobai Székely halála után több mint két évtizeddel Eperjes városában vásárolta meg a gyűjtemény megmaradt részét Dobai Székely özvegyétől. Az

¹⁴ A. A. BARBIÈRE, *Supplément a la de Dictionnaire des ouvrages anonymes*, Paris, 1879, col. 1245.

¹⁵ KRÜNER, i. m.

¹⁶ A kiadvány előbeszédében még műfaji meghatározásként szerepel a később címmé változott „elegidia et poematia epidictica”.

¹⁷ RAJKA László, A „*Sebes agynak késő sisak*” című verses mű a Magyar Nemzeti Múzeum kézírattárában, It, 1915, 102–114.

¹⁸ Dobai Székely kismemesi családból származott, filozófiát és jogot tanult Eperjesen és Sárospatakon. Jogi tanulmányai után Eperjesen tanított, majd katonaként több háborúban is szolgált 1753-as nyugalomba vonulásáig. Eközben olyan széles műveltségre tett szert, hogy az altdorfi akadémia tagjai közé választotta. Nyugalomba vonulása után fordult teljes figyelemmel az értékes könyvek és kéziratok beszerzése felé, gyűjteménye igen jelentős volt.

Evangélikus Országos Levéltárban Dobai Székelytől számos saját kezű irat maradt fenn; ezek segítségével megállapítottuk, hogy a kézirat első lapjának verzóján szereplő Petrarca-vers és a latin Biblia-citátum csakúgy, mint a kézirat végén található Horatius-idézet Dobai Székely Sámuel kezétől származik.

Az Evangélikus Levéltárban, ugyancsak Dobai Székely Sámuel iratai között található Rusdorf öt Bethlen Gáborról írott epigrammájának 18. századi másolata; köztük van az is, amely bekerült az *Elegidiába*. Úgy tűnik tehát, hogy már ebben az időben is tudták, hogy az *Elegidiát* Rusdorf írta. A kézirat nem utal a versek pontos forrására, ugyanakkor a szerzőt a valóságnak megfelelően „kortárs költőnek” és német nemesi származásúnak mondja.¹⁹ Talán nem véletlen, hogy az epigrammákat tartalmazó kézirat éppen Dobai Székely Sámuel iratai között maradt ránk: nem zárható ki, hogy Dobai Székely felismerte az *Elegidia* és a magyar versciklus közötti tartalmi azonosságot, ám kétségtelen, hogy az erdélyi fejedelemtől szóló verset a fordító jelentős mértékben kibővíti; kizárólag ennek alapján nehéz lenne összekapcsolni a két művet. Valószínűbb az a feltételezés, hogy Dobai Székely Sámuel Bethlen Gábor és kora iránti fokozott érdeklődése miatt került a két kézirat egy gyűjteménybe.

A *Sebes agynak késő sisakot* tartalmazó kötet legkorábbi datált bejegyzése szerint a kéziratot névtelen tulajdonosa 1688.²⁰ április 25-én kapta a partiumi területeken református prédikátorként működő Szokolyai Istvántól.²¹ A bejegyzés teljes szövege a következő: „A[nn]o 1688 Die 25 Aprilis. Nemzetes Szokolay Istvany Uram Ayándékozta ezen könyvet mellyet örök emlékeztül meg tartok; hogy ha el nem lojják. I[ste]nben el nyugodot Sallay János, Zambol Ferencz Névő Vei, tőkélletlenül írta, s azért hát miért n[em] veszi hasznát.” Meggyőződésünk szerint a bejegyzés jelentését mindmáig nem sikerült kimerítően értelmezni. A látszólag érthetetlen utalás azonban, melyet a tulajdonos bejegyzése Sallayra tesz, talán megvilágítja a helyzetet: Szokolyai Anderkó István, aki a partiumi területeken protestáns prédikátorként működött, Sallay hagyatékából juthatott a kézirathoz, oly módon, hogy kapcsolatban állt a családdal, esetleg ő prédikált Sallay temetésén is. Az erősen javított szövegű (és, mint látni fogjuk, vélhetőleg csonka) művet Szokolyai a bejegyzés névtelen szerzőjének ajándékozta, melyet az megőrzött.²² Az „azért hát miért nem veszi hasznát” megjegyzés tehát eszerint Szokolyaira vonatko-

¹⁹ Az eredetiben: Joachim Rusdorffius Nobilis Germanus Poeta Coaevus: De Gabriele Bethlen, Princeps Transsylvaniae; Aliud ejusdem; Aliud alludit ad ipsum; Aliud, Allusio ad ipsius nomen (melyben Bethlent Gábrit arkangyalhoz hasonlítja); Aliud alibi (ez utóbbi utal az *Elegidia*-beli versre).

²⁰ Az RMKT jegyzeteiben az adat kétszer is tévesen, 1683-ként szerepel.

²¹ A kéziratban „Szokolay Istvany” alakban szerepel. Szokolyai Anderkó István 1620-ban született Szokolyán. Debreceni tanulmányai és szatmárnémeti rektorkodása után külföldön, Franekerben, Groningenben és Leidenben tanul. 1648-tól debreceni rektor, majd berettyóújfalui lelkész. A vele kapcsolatos utolsó utalás 1654-ben Hajdúszoboszlóról származik. Több kiadást is megért imádságoskönyv-fordítása a *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom* (Leiden, 1648, RMNy 2216). A korábbi szakirodalom egy része tévesen azonosítja őt az 1720-ban elhunyt, azonos nevű marosvásárhelyi lelkésszel, s ez a tévedés az RMKT-ba is átkerült. A hibára ZOVÁNYI Jenő hívja fel a figyelmet (*Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977, 612).

²² A hipotézist Labádi Gergelynek köszönjük.

zik; ugyanakkor értékesnek tarthatták a kéziratos könyvecskét, hiszen a névtelen bejegyző ajándékként jutott hozzá.

A szöveg minden bizonnyal többszörös másolatban maradt ránk: a bejegyzés arról panaszkodik, hogy Sallay István veje, Zambol Ferenc igen sok hibával másolta le a költeményt, így a szöveg erősen romlott. „A 9×17 cm nagyságú jegyzőkönyvecskébe csak a kötés után írták be a szöveget”.²³ Az előbbi megállapítás ellen szól, hogy a *Sebes agynak*... utolsó oldalán (85r, kézi számozással 164.) világosan látható, hogy egy szó végét a kötés során levágták; és mérete is kisebb ($7,5 \times 15$ cm) a Rajka által 1915-ben regisztrálnál. Valószínűleg Rajka még az eredeti kötetet látta, amit aztán másikkra cseréltek ki.²⁴

A szakirodalom eddigi megállapításaival szemben úgy látjuk, hogy a *Sebes agynak* késő sisak és a kötetben utána következő *Thököly haditanácsa* című vers ugyanazon kéztől származik,²⁵ a bejegyzések között azonban láthatólag hosszabb idő telt el. Az első versciklus kéziratában felbukkanó, sokszor alapvető történelmi és mitológiai tájékoztatanságot eláruló hibák egy részét a másoló később igyekezett kijavítani, amikor újra elővette a kötetet. Mivel nem csupán névalakokat, hanem helyenként értelmi hibákat is javít, az is elképzelhető, hogy a javításkor másolatának eredetije a kezében volt. Az emendálás során a margón megjelölt számos, a versciklusban szereplő közmondást és főként antik szerzőktől származó jelöletlen idézetet is, ám több ilyen szakasz (mint az alább részletesen is elemzett, tulok-hasonlatot tartalmazó strófa) nincs kiemelve.

Thököly Imre könyveinek és iratainak 1708-as, törökországi listáján is szerepel: „Sebes agynak késő sisak, egynéhány árkus papiroson.”²⁶ Rajka László – valószínűleg a terjedelmének látszó megjelölés alapján – ezt a kéziratot nem tartja azonosnak a fennmaradt példánnyal. Úgy véljük, az inventárium leírási technikája alapján (ami egyszerűen a kézirat bizonytalan terjedelmét rögzíti ily módon) a bejegyzésben említett és az általunk ismert kézirat azonossága nem zárható ki teljesen, ugyanakkor valószínű, hogy a mű több másolatban is terjedt.

Klaniczay Tibor Rózsa György kandidátusi értekezéséről írott opponensi véleményében²⁷ vetette fel, hogy a Rákóczi-levéltár 1638–39-es rendezésekor készült gyulafehérvári regestrumban²⁸ szintén utalás található a versciklusra. A megfelelő szövegrész (mai átirásban) így szól: „Levél szín alatt ülők formájára elsőben deákul, azután Magyarul íratott versek, királyok, hercegek és egyéb rendek felől.” Rózsa György ezt az azonosítást nem tartotta helyesnek: „a levélszín, azaz lombsátor, vagy baldachin alatt uralkodókat volt szokás ábrázolni s a levéltári adat talán a Thuróczi-krónika 1488-as augsburgi

²³ RAJKA, i. m., 103.

²⁴ Noha a szakirodalom eddig nem említi, a kézirat lapjai vízzel is rendelkeznek: ez egy kiterjesztett szárnyú kétfejű sast ábrázol, mely fölött korona, a sas két fejének két oldalán M és G, fölöttük P betű található. A vízjelet mindeddig nem sikerült azonosítanunk.

²⁵ Köszönjük Vadai Istvánnak munkánk során nyújtott fontos segítségét.

²⁶ Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplója, II, Bp., 1873, 600.

²⁷ Vita Rózsa György „Magyar történetábrázolás a XVII. században” című kandidátusi értekezéséről a Magyar Tudományos Akadémián, Művészettörténeti Értesítő, 1972, 141–148.

²⁸ Ma a budapesti EK kéziratárában: BEK, G 104a.

kiadásának fametszeteire vonatkozik.”²⁹ (Noha ezzel a hipotézissel nem értünk egyet,³⁰ Rózsának a *Sebes agynak késő sisakkal* kapcsolatos sejtése termékenynek bizonyult számunkra, ami szerint a versciklus forrásvidéke inkább a röplapok, mint képsorozatok körül keresendő.) Ha azonban az inventárium bejegyzésével kapcsolatban figyelembe vesszük a latin szótárak adatait, akkor biztosak lehetünk abban, hogy ez a kifejezés magára az *Elegidiára* és a *Sebes agynak késő sisakra*, vagy ezekhez igen hasonló kiadványokra utalhat. Verancsics Faustus nyolcnyelvű szótára éppen ’scena’ jelentésben adja meg a „level szén” megfelelőjét; ám lényegesebb, kortárs példa erre Szenci Molnár Albert szótára: „scena gf. levél szén, az comaediat jatzottac.”³¹ A gyulafehérvári jegyzékben szereplő megfogalmazás egyébként szinte pontosan az *Elegidia* elődjének alcímét idézi: *Scena Europaea Personis suis instructa. Praecipuas Regum, Principum, Rerum publicarum [...]*. Ha tehát (mint ahogyan azt már Komlós Tibor is sejtette, még a latin forrás ismerete nélkül) e leírás valóban az általunk vizsgált latin és magyar munkára vonatkozik, a gyulafehérvári bejegyzés idejéből kiindulva leszögezhetjük, hogy a magyar versciklus keletkezési ideje 1638 előttre tehető.

A meglévő kézirat történetéhez további adalékkal szolgál, hogy az OSZK-ból rendelt mikrofilm-másolat bizonyosan nem a kötés mai állapotát rögzítette. A filmen ugyanis egy olyan lap is megtalálható, melyről egyetlen eddigi leírás sem tett említést. A korábbi kötés belső oldalán egy, a kéziratához tartozó, erősen megrongálódott lap található, melyen egy teológiai témájú, valószínűleg a kéziratnál későbbi bejegyzés olvasható; ezt a lapot az újrakötés során leválasztották a kézitről.³² A restaurálás során a kötéstábla után egy újabb lapot is bekötöttek, s ezt a műveletet a kötet végén is elvégezték. Az ívfüzeteket vizsgálva nem zárható ki, hogy a kötet elejéről három lap hiányozzék a kéziratból; az első ívfüzet negyedik lapjának létét a mikrofilm igazolja. Ez a ma már hiányzó előzéklap minden kétséget kizáróan az eredeti kézirat része volt, mivel a következő lap bejegyzéseinek tintája a mikrofilmen is látható nyomokat hagyott rajta.

A versciklus kéziratának utolsó oldalán található szótöredék lényeges, eddig szintén nem elemzett szerepet tölt be a kézirat teljességének kérdésében. Az utolsó – az *Elegidia*-ban nem szereplő, *Religio ad samaritanos christianos* című – vers Rajka leírásában „20 strófa, az utolsó töredék”, nem említi azonban az alatta található, nehezen olvasható

²⁹ RÓZSA, i. m., 147.

³⁰ A képekhez tartozó szöveg leírása nem illik a krónikákra; erre a műfajra a két nyelvűség még olyan esetekben sem jellemző, ha azt a Tinódinál megtalálható ’históriás ének’ értelemben vesszük. A Thuróczi-krónikához hasonló művekben a kép egyébként sem játszik olyan kiemelt kompozíciós szerepet, mint az *Elegidia* típusú röpiratok esetében, tehát szinte biztos, hogy nem a fent megadott módon írnának le egy krónikát, hanem inkább a szerző nevét, a rövid címet vagy a műfajt emelnék ki.

³¹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum... Dictionarium Ungaricolatinum...*, Nürnberg, 1604, RMNy 919.

³² A bejegyzést, mely szinte bizonyosan egy unitárius teológiai munkából származik, még nem sikerült szövegszerűen azonosítani. Tartalmában a zsidók üdvözülésének lehetősége mellett érvel. Igen különös még, hogy az RMKT leírása a kézirat sorsára vonatkozó megjegyzéseket tartalmazó lapot a kötéstáblához ragasztottként regisztrálja, viszont a kézirat mai állapotában és a mikrofilmen egyaránt látható, hogy a kötéstábláról le van választva.

fél szót, amibe az újrakötés során belevágtak. (A *Sebes agynak...* utolsó, 85. levelének verzóján elkezdődik a *Tököli haditanácsa* című vers, melyet ugyanaz a kéz később írt be a kötetbe, szinte biztosan a jegyzetfüzet üres oldalait felhasználva.) A kérdéses szó olvasható úgy is, mint a *Finis* első négy betűje, de úgy is, mint a latin nyelvű forrás egyik, a kéziratban nem szereplő verscímének eleje: *Civitates Imperiales*. Utóbbi esetben az sem kizárt, hogy Rajka az általa még épen látott szó alapján minősíti a strófát töredéknek. A fordítás alapjául szolgáló kiadványban a kéziratban szereplők mellett még további négy vers található: *Venetii*, *Georgius Wilhelmus Elector Brandenburgicus*, *Civitates Imperiales*, *Axelius de Oxenstiern*. A forráskezelésről eddig megállapítottak alapján elképzelhető, hogy az a kézirat még teljes volt, amelyről a másoló dolgozott, ám maga már valamilyen okból nem fejezte vagy fejezhette be a versciklus másolását. Ugyanígy védhető azonban az a feltételezés is, hogy a másoló kezében is csonka példány volt; nem lenne logikus éppen e négy megszólaló elhagyása a szöveg végéről, hiszen a versciklus többi részét kihagyás nélkül fordítja. A kötet első oldalain található tartalomjegyzék megoldást kínálhatna a problémára, ám ez a kéziratban szereplő versekhez képest sem teljes. Rajka szerint a másoló – aki egyébként figyelmetlenségből kihagyta egy vers címét a tartalomjegyzékből – utólag, a másolás befejeztével írta be a tartalmat a kötet első három lapjára. Az utolsó vers, a Religióról szóló azonban nem szerepel itt – erre logikus magyarázat lehet, hogy az utolsó cím helyhiány miatt nem fért el a lapon.

A kézirat teljes szövegét kritikai kiadásban az RMKT sorozat nyolcadik kötete közli;³³ ez előtt Thaly Kálmán tett közzé belőle néhány magyar érdekű részletet.³⁴ Az eredetivel való összevetés során kiderült, hogy a szövegben található javításokat a kritikai kiadás több alkalommal következtelenül jelöli vagy figyelmen kívül hagyja, de a rímelés vagy szótagszám alapján tett emendálás sem teszi minden esetben jobbá a szöveget, s a kiadás több, a sorok rendjét illető hibát is figyelmen kívül hagy. A forrás nehéz hozzáférhetősége és eddigi ismeretlensége mellett tehát a kiadás pontatlanságai miatt is érdemesnek látszott a kutatással egy időben egy olyan szövegkiadás megjelentetése, melyben eredeti és fordítás együtt olvasható.³⁵

5. Eredeti és fordítás

A magyar verssorozat az eredeti kibővített fordítását adja, így a két mű között jelentős eltérések is mutatkoznak. Az *Elegidia* utolsó négy megszólalója kimarad a magyar fordításból, a többi fejezet szinte teljesen azonos sorrendben van meg benne. (Mint említettük, úgy véljük, hogy az utolsó négy vers vagy a másolat forrásául szolgáló kézirat csonkasá-

³³ Lásd a 4. sz. jegyzetet.

³⁴ *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*, kiad. THALY Kálmán, Pest, 1864, 104–109, 118–126. A Bethlen Gáborról szólót és Hungaria panaszát teljes terjedelmében közli, a Bucquoiról és a Wallensteinről szólóból csupán részleteket. Thaly meglehetősen szabadon és jelöletlenül változtatja meg a szöveget; szótagszámot érintő javításait azonban bizonyos helyeken az RMKT is átveszi.

³⁵ Előkészületben.

ga miatt maradt el, vagy a másoló nem tudta befejezni munkáját.) A magyar fordító ugyanakkor több olyan megszólalót is fellelt, akik az eredeti szövegben egyáltalán nem szerepelnek; róluk később részletesen is szólnunk.

Az eredeti költemény disztichonjait a magyar változat Balassi-strófába ülteti át oly módon, hogy egy latin sorpárnak általában egy kilencsoros strófa felel meg; nem a versformák közötti mechanikus megfelelésről van szó, hiszen a fordító gyakran változtat a tartalmi elemek sorrendjén és arányán. A fordítás némiképpen bőbeszédű: a magyar költő a versek döntő többségében betoldásokat alkalmaz, melyek stilisztikailag árnyalják vagy éppen példákkal világítják meg az eredeti mondandóját. Ezek között számos „köz példa beszédet”, illusztratív szólást is találunk. E betoldások tartalmilag a már Komlós Tibor által rendszerszerűként megfigyelt sztoikus erkölcsi eszköztár illusztrációihoz számíthatók, céljuk az elvont erkölcsi szabályok érzékletessé tétele.

A fordító a közmondásokon kívül jelentős antik példaanyaggal dúsítja az eredetit, amely maga is számos ilyen, történeti és mitológiai jellegű utalást tartalmaz. A magyarártba illesztett történeti szerzők közül eddig Hérodotoszt és Liviuszt sikerült azonosítanunk, de természetesen Homérosz és Vergilius eposzai is szolgáltatnak példaanyagot. Igen lényeges különbség ugyanakkor, hogy míg az *Elegidia* kizárólag antik forrásokat használ illusztrációként, a fordításban számos bibliai és újabb történeti példát is találunk.

Néhány vers a harmincéves háború történeti anyagával is bővül: a fordító több helyen fontos magyar érdekű kiegészítést tesz. Említést tesz arról, hogy Jägerndorf örgróf Kasán halt meg. Ez az *Elegidia* kiadása utáni évben, 1632-ben történt. Bethlen Gábor halálát ugyanakkor nem említi a fordítás, pedig a Jägerndorfra vonatkozó betoldás tanúsága szerint annak elkészültekor már bekövetkezett. A Bethlen-vers végén található utalás („Ha ki ellenem jár, / Mig eletem fön ál, / Kardomat le nem Teszém”³⁶) célja első pillantásra inkább az, hogy Bethlen magatartását az őt a fejedelmi trónon követő Rákóczi György elé például állítsa. Ha azonban a tágabb összefüggést szemléljük, és tekintetbe vesszük a számos másolási hibát, nem kizárt, hogy másra kell gondolnunk. A strófa teljes szövege: „De az köz igasság, / Hitbeli szabadczágh, / Igen nagyok előttem, / Melynek oltalmára, / Boszszu állására, / Magamat le kötöttem, / Ha ki ellenem jár, / Mig eletem fön ál, / Kardomat le nem Teszém.” Tekintettel a két szótagú rímek versciklusbeli túlsúlyára, talán nem alaptalan a feltételezés, hogy a strófa utolsó szava „töttem” lehetett. Ez esetben a sorok az eredetiben így szerepelhettek: „De az köz igasság, / Hitbeli szabadczágh, / Igen nagyok előttem, / Melynek oltalmára, / Boszszu állására, / Magamat le kötöttem, / Ha ki ellenem járt, / Mig eletem fön ált, / Kardomat le nem töttem.” Ha javításunk helytálló, a fordító ezen a ponton is ügyelt munkájának időszerű elemekkel való kiegészítésére. Találunk példát erre a honi eseményeket közvetlenül nem érintő epizódok esetén is: Spinola esetében Antwerpen 16. század végi spanyol hódoltatása kerül a versbe.

³⁶ Az idézet szövegét betűhíven, ám az érthetőség miatt javításainkat figyelembe véve közöljük, melyek későbbi kiadásunkban a lábjegyzetekben találhatóak.

A fentiek figyelembevételével úgy fogalmazhatunk, hogy míg a magyar változat tartalmát tekintve legtöbbször megfelel a latin által elmondottaknak, addig a fordító szövegének hangoltságában sokszor jelentkezik az eredetinel erősebben a protestáns propagandisztikus jelleg. Többen regisztrálták már azt az újsztoikus alapozású, kétpólusú értékrendszert, mely e versciklus szereplőit is a protestáns és a katolikus oldal közötti választóvonal mentén igen határozottan két táborra osztja.

Az *Elegidiában* a megszólalók sorrendjét II. Ferdinánd császár nyitja meg, utána a protestáns, majd a katolikus tábor egyes alakjai lépnek fel. A magyar versciklusban a császár az elsőről a huszonharmadik helyre kerül, a protestáns tábor képviselői után. A szereplők csoportosítása a magyar változatban talán még logikusabb, mint az eredetiben: az *Elegidia* szerkesztőjének fejében, aki a császárt a versek élére helyezte, valószínűleg egy olyan, vallási ellentétek által felszabdalt, de még helyreállítható Német-Római Császárság képe vagy vágya élt, amely magyar nézőpontból nem látszott tarthatónak, nálunk ugyanis a vallási törésvonal éppen a más hatalmi csoportok irányába való tájékozódás alapja volt.

Akad olyan protestáns szereplő is, akinek negatív jellemzését a *Sebes agynak késő sisak* az eredetinel is inkább megerősíti: ilyen Joachim von Ansbach, a cseh seregek egyik vezére, aki a fehérhegyi vereség után a császárhoz pártolt. Míg a latin változat az ironia eszközével figurázza ki, addig a magyar vers nem csupán a főszövegben, hanem (rendhagyó módon) egy külön alcímben is áruklként bélyegzi meg az ögrófot, aki a katolikusokkal hosszan alkudozva állt rá a pártütésre: „Az Frigyes³⁷ Fejedelmek Hadainak vezere, Hadnadgya, ki az Frigyes Fejedelmek szöveczéget először is bontotta föl, es Fridericus Czászárnak Jóságát pénzen attá el.” Az utolsó strófában részletesen leírja a pártütő álnokságát: „Sok szép ajánlásra, / Mint egy velős koncra, / Békellettem Spinolával, / En nagy Summa pénzben, / Hitem s Uram ellen, / Alkuttam Baváruossal, / Friderik váravál, / Ilyen Jóságával, / Az Palatinátussal.” Mint számos alkalommal, itt is értelmi zavar található a szövegben: Ansbach nem Friderik várával, jószágával és a Palatinátussal, azaz Pfalzzal alkudott meg, hanem „Friderik várára, / Illyen Jóságára, / Az Palatinátussal [együtt].”

Johannes Michael Obertraut, a Frigyes szolgálatában hősi halált halt protestáns hadúr megszólalásában a magyar változat az eredetileg mindössze négy disztichon hosszúságú verset hét strófányira duzzasztja. A betoldott három szakaszban a hadúr a Bene Sándor által is több ízben elemzett³⁸ hitelenség–paráznság–toposz használatával hívja fel a „nemes ifjúságot” a bűn elleni harcra, azaz saját példájának követésére; a katolikus erőszak Isten- és természetellenességét hangsúlyozva: „Nosza jo vitézek, / Semmit né fellyetek, / Az idegen Nemzettül, / Örizzük Hazánkot, / Hitunk szabaczágát, / Ez Rut Förtelmes Neptül, / Mert lám mind vallással, / Mind Fajtalansaggal, / el Fajult az Istentül. // Isten s az Termeszet, / Mindent tisztán Nemzet, / Utállya az Rutságot, / Az okatlan allat, / Ki szemermet nem lát, / Ez oczmány bujaságot, / Nem szenyvetheti el, /

³⁷ Itt 'szövevéseges' értelemben.

³⁸ BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a korai újkorban*, Debrecen, 1999.

Hát mi hogy türjük el, / Ez undok gyalázatot.” Míg Rusdorf tartózkodik az igaz vallás védelmének említésétől, a *Sebes agynak...* egyes részleteiben – ilyen még a *Religio-fejezet* – a fordító nyíltan felszólít az igaz hit védelmére.

Európa monológjában szintén nyilvánvaló a Habsburg-ellenes él. Az antik történetet már Rusdorf továbbírja: Jupiter kezéből Európát ismét elragadja egy „nyugatról érkezett szörnyeteg”; Európa kesereg sorsán, hiszen első elrablóját, aki nyájasan bánt vele, szeretőjeként szerette, a második azonban megalázza és megbecsteleníti. Akárcsak később Belgium esetében, itt is megjelenik a fenti parázñaság-tematika, ezúttal mitológiai köntösben. A fordító tovább gazdagítja az antik eredetű elemeket: a bevezető három strófában elmondja Európa királylány származását, és (e ponton valamelyest magyarázva az eredetit) utalást tesz a királylány neve és a földrész elnevezése közti kapcsolatra. Csak a fordító említi a Boszporusz bikához kötődő jelentését is, tovább gazdagítva az Európa-bika motívumpár kapcsolatát. Fontos eltérés még, hogy míg az Európa-versben az *Elegidia* nyugatról jött szörnyről beszél, addig a *Sebes agynak...* így fogalmaz: „Most már nap nyugotrol, / és *Spanyol országbul*, / más Fene vad furmáb[an], / égy kegyetlen legény [...]” rabolja el Európát Jupitertől. Erről a „legényről” két strófával később kiderül, hogy sas formájú szörnyeteg: „bezzeg Rút vér szopo, / szépségemet Rontó, / Sas körmében szorúlek.” Más versekben (*II. Ferdinánd, Belgium*) is megfigyelhető, hogy a fordító a sas-motívumot használja a negatív szereplők jellemzésére ott is, ahol ez az eredetiben nem szerepel. A magyar változat a királylányt többször is kontinensként szólaltatja meg; ezzel kiutal a mitológiai történetből, és aktualizálja azt. A Cerest elrabló Plútó történetét elbeszélő strófát szintén a fordító illeszti a versbe: „vas kesztyűs kezével / gyenge orczájáru, / az könyvet tölli vala”. Mindkét vers a leláncolt Androméda képével zárul. A magyar szöveg utolsó előtti strófájából három sor hiányzik, az utolsóban pedig az Alvilágban szenvedő, saskeselyű által marcangolt Titius képe bukkan fel: az eredetiben ez a momentum sem szerepel. Titius alakja nem csupán a saskeselyű-motívummal kapcsolódik a versben elbeszélte mitológiai történethez: aligha véletlen, hogy a Tellustól (görög nevén: Gaia) származó óriás lányát szintén Európának hívják. Ennek ellenére is elképzelhető, hogy a magyar változat végéről hiányzó három sor Rusdorf versének csatánóját tartalmazta: Európa azon kesereg, hogy noha Perseus megszabadította Andromédát, nincs olyan hős, aki őt képes lenne kimenteni szorult helyzetéből. (A ciklus egy formai szempontból is problematikus darabjáról van szó: bár kisebb-nagyobb verstani hibák a többi versben is előfordulnak, a Balassi-strófa párrímei e versben szinte minden strófában sérülnek.)

6. A magyar változat önálló versei

Az újabb szereplők betoldásának fő célja a harmincéves háború arcképcsarnokának magyar szempontú kiegészítése. A latin nyelvű portrégyűjtemény egyetlen magyar szereplője Bethlen Gábor fejedelem, ezért érthető, hogy a kutatás Thaly Kálmán közlése óta

e verset a fordító önálló munkájának tartotta.³⁹ A filológiai megfontolásoknál bemutatott javítás alapján ugyan feltételezhető, hogy a fordító utal Bethlen halálára, ezen kívül azonban pusztán a fejedelmi nagyság nálunk általánosan használatos antik és bibliai eredetű példáival egészíti ki azt.

A Bethlen-vers az eredetitől eltérően utal a fejedelem elleni harcokban elesett császári hadvezérekre, Dampierre-re és Bucquoi-ra, akik önálló verssel is csupán a magyar változatban szerepelnek. (Noha a két hadúr megjelent az *Elegidia* korábbi verziójában, a *Scená*ban is, a versek nem onnan származnak; a két, magyarok által legyőzött tábornok alakja említést nyer Rusdorf *Metamorphosis Europae* című, már említett röpiratában is.) E szereplők a fordítónak és a kortárs magyar olvasónak joggal lehetnek fontosak, hiszen Dampierre Pozsony 1620-as ostromában vesztette életét, míg Bucquoi tábornok az Érsekújvárnál vívott harcban, szintén a magyarok elleni küzdelem során esett el. A francia hadúr eleste a kortárs irodalomban kedvelt epizód volt: némiképpen kiszínezett változatban számos helyen felbukkan, köztük Pálóczi Horváth János latin nyelvű visszaemlékezésében⁴⁰ és az *Erdélyi krónikában*⁴¹ is. Az elbeszélés történelmi tényekből indul ki: Bethlen Gábor seregeinek egyik fővezére, Rákóczi György hadai érkeztek a császári erők által ostrom alá vont Pozsony felmentésére; a tábornok az ellenük vívott harcban esett el. A történet szerint, mivel Dampierre páncélját nem fogta a golyó, Rákóczi egyik puskása egy ezüstgombot töltött fegyverébe, és így végzett a császári tábornokkal. Dampierre halálát a *Sebes agynak késő sisak* a korban használatos toposzhoz kapcsolja: Magyarországon a németek temetője. Ez a kép sokszor felbukkan a valamivel későbbi, protestáns indíttatású, alacsonyabb regiszterbe tartozó politikai pasquillusirodalomban is. Szintén a kortárs források kedvelt témája Bucquoi Érsekújvárnál 1620-ban bekövetkezett halála. Nem csupán protestáns körökben gyakori, az ellentábor Párizsban megjelent rölpapján is felbukkan: itt természetesen Bucquoi-t hősként ünneplik, Bethlen Gábort pedig a törökkel szövetséző, áruló fejedelemnek állítják be.⁴² A két katolikus hadúr halálának története Kemény János önéletrajzában is szerepel;⁴³ Kemény a születését megelőző politikai események áttekintésekor említi a két epizódot, objektívebb beállításban, s összhangban Bethlen Gábor Bucquoi haláláról szóló levelével. Eszerint Bucquoi élve esett Bethlen katonáinak fogságába; őrzői attól való félelmükben ölték meg, hogy katonái még a csata közben kiszabadítják. Keménynél Dampierre halála is hitelesebben hangzik: Dampierre (Keménynél Dámpir változatban) „maga is Pozson várának ostromlása alatt veszett el fültön lőtetvén.” Kemény saját állítása szerint személyesen ismerte a két közkatonát, aki a két tábornok végzetét okozta.

³⁹ A *Scena* egy változatában Bethlen Gábor mellett az idősebb Bethlen István is a szereplők között van.

⁴⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH János, *Mnemosyne historica de quatuor summis imperiis...*, Padova, 1629.

⁴¹ Georg KRAUSS, *Erdélyi krónika 1608–1665*, ford., bev., jegyz. VOGEL Sándor, Bp., 1994, 105, 108.

⁴² A Párizsban megjelent angol nyelvű rölpap címe: *The Lamentable Death of the Earle of Bucquoi, Generall of the Emperour's Army...*, Paris, 1621.

⁴³ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 34–35.

A két hadvezér szerepeltetése egyébként logikusan illeszthető egy olyan költeményszerző tervébe, amely a harmincéves háború szereplőinek mindkét táborából reprezentánsokat választva ad vázlatot az 1620-as évek elejének eseményeiről. Egyfelől azzal növeli a protestáns Erdély politikai beavatkozásának súlyát, hogy az ellenfelet erős hadvezérek által irányítottként ábrázolja, másfelől pedig ezzel alá is húzza az első magyar beavatkozás sikerét. A fordító tehát koncepciózusán egészítette ki a verssorozatot.

A *Sebes agynak*... e kettőn kívül még három olyan verset tartalmaz, mely teljesen új az *Elegidiához* képest. Magyarország allegorikus ábrázolása abba a querela Hungariae-hagyományba illeszkedik, mely a hazafias költészet egyik, a mohácsi vész óta igen gyakori toposza.⁴⁴ A vers ugyanakkor logikusan illeszkedik a háborúban álló nemzetek, Németország, Csehország és Belgium ábrázolásai közé. Hungaria ebben az összefüggésben gyakran szerepel együtt Germaniával, nem csoda tehát, hogy a *Sebes agynak késő sisakban* is ez után a nőalak után találjuk, a kereszténység védőbástya-toposz azonban elmarad. Az *Elegidiában* is szereplő ország-versekben, mint a legtöbb querela-versben, a Habsburgok a romlás fő okozói. Ezzel szemben a *Sebes agynak*... költője Hungaria esetében a magyarok pártosságát nevezi meg a bajok forrásaként, szintén topikusan. Magyarország nőalakja egy régen hősokeket termő, gazdag, szép vidék képében jelenik meg, amelyet részben a család szövetségesek, főként azonban lakóinak széthúzása tett tönkre. A versen megfigyelhető a kora újkorban kialakult országdicső verstípus hatása, ami összekapcsolódik a querela-toposszal: a dicsőret három jellemzője, az ország természeti adottságainak, történelmi múltjának és lakóinak méltatása egyaránt megtalálható a versben. A második elem, a történelmi múlt és jelen eseményeinek kivonatos elbeszélése van túlsúlyban, a harmadik összetevő, a lakosok jellemzése is előkerül, hiszen a Hungaria által elbeszélte események fiait is jellemzik: a régi idők hőseit és királyait mára kicsinyes, pártütő utódok váltották fel, akiknek helyzetén tovább ront Hungaria szomszédainak csalárdsága és árulása.

A magyar történelemből a magyar föld „egy lovon, egy nyergen, egy aranyos féken” történt megvásárlásának epizódja, a tatárjárás idejéből Béla király osztrák fogságba esése, illetve egy közelebből nem azonosított esemény, a csehek magyar szövetségesek iránti bizalmatlansága jelenik meg. A magyar nép negatív jellemzését ezek a motívumok ellensúlyozzák: a rossz helyzetért ezek a tényezők is okolhatók.

A pápa alakja ugyancsak újdonság az *Elegidiához* képest. Ez a figura is allegorikus; bár konkrét olvasata is lehetett volna, itt a mindenkori pápai hatalmat testesíti meg. A polemikus irodalom hangvételéhez közelítő versben a pápa meglehetősen önelégültséggel nyilatkozik „ket kulczó papság”-áról. A Nagy Konstantin óta egyre nagyobb hatalommal rendelkező Róma híveit jutalmazza, ellenségeit pedig bünteti. A hatalomhoz – ahogyan azt a versbe illesztett Semiramis-példa mutatja – a császárok kegyéből jutott. A protestáns propaganda itt is a felszínre bukkan, azonban a fordító a korabeli vitairoda-

⁴⁴ A toposz történetét IMRE Mihály „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae-toposz a 16–17. század irodalmában*, Debrecen, 1995. című könyve alapján tárgyaljuk.

lom vaskosabb darabjainak stilisztikai durvaságát kerüli, megmarad az ironikus öndicséret eszközénél, melyet az *Elegidia* is használ a negatív szereplők jellemzésekor.

6.1. A Religio-vers

Az általunk ismert kézirat végén szerepel a fordító által a ciklusba illesztett legösszetettebb fejezet. A *Religio ad samaritanos christianos* című versben a vallás allegorikus nőalakja panaszolja a keresztyények állhatatlanságát, a kaméleon színváltztatásához hasonlítva azt. A betoldás alapját képező Religio-embléma többször előfordul a régi magyar irodalomban.

Szenci Molnár Albert Religio-verséről Waldapfel József még a 20. század elején megállapította,⁴⁵ hogy forrása a Théodore de Bèze munkáiban több helyen is fellelhető embléma, illetve annak verses, párbeszédes formájú leírása. A latin eredeti először az 1563-es *Confessio fidei Christiana* című műben látott napvilágot, ami a 16. század végétől a magyar kálvinisták hitelveinek foglalataként ismert, látható tehát, mennyire erősen kálvinista műből meríti az emblémát a *Sebes agynak...* költője. Szenci Molnár levelezésében ugyanakkor utalás található arra, hogy korábban egy latin nyelvű, *Icon Religionis* című munkát ő is kiadott,⁴⁶ a mű azonban nem maradt fenn. A Bèze-vers Szenci Molnárféle magyarítása Kálvin *Institutiójának* fordítása⁴⁷ elején található. Rimay János emblémaverse (*Az keresztyén Religio ábrázatja...*) ugyanennek a latin Religio-versnek bőbeszédűbb átíratát adja, a motívumok sorrendjét látszólag átdolgozva.⁴⁸ Az alapvető azonosságok itt is világosan mutatják, hogy ez a vers is a Bèze-embléma és a hozzá kapcsolódó latin disztichonok nyomán keletkezett. Klaniczay Tibor megállapításával⁴⁹ szemben, aki a Rimay-verset a Szenci Molnár-címlap Religio-ábrázolásával kapcsolta össze, úgy gondoljuk, hogy a szöveg Bèze eredeti emblémájához kapcsolódik, hiszen Bèze és Szenci Molnár képe, akárcsak maga a latin és a magyar vers, több ponton is eltér egymástól: a csillagkorona-motívum és a Religio körüli zűrzavarra való utalás Szenci Molnár invenciója, ezek pedig a Rimay-versből hiányoznak. Szenci Molnár versében és a

⁴⁵ WALDAPFEL József, *Szenci Molnár Albert religio-emblémája*, ItK, 1932, 431–432.

⁴⁶ Henisch György 1609. március 2-án Augsburgban kelt, Molnár Alberthez írott levelében megköszöni a neki küldött könyvet, s azt is megemlíti, hogy az *Icon religionist* Molnárnak sikerült kiadnia. Vö. DÉZSI Lajos, *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp., 1898, 301. A levelezésből még további információk is kihüvelyezhetők, melyek a rézmetszőre és a példányszámra vonatkoznak. Ehhez és a címlapmetszettel kapcsolatos kérdések részletes vizsgálatához lásd VISKOLCZ Noémi, *Hanau és Oppenheim jelentősége a magyar művelődésben*, elhangzott az Egyházi könyvkultúra Magyarországon és Európában a 15. század végétől a 18. század közepéig című konferencián Sárospatakon, 2003 októberében.

⁴⁷ *A keresztyén Religiora és az igaz hitre való tanítás*, melyet deákul írt CALVINUS János..., ford. SZENCI MOLNÁR Albert, Frankfurt, 1624.

⁴⁸ A Rimay-vers problémáira helyütt nincs mód kitérni; azok elemzésének külön tanulmányt tervezünk szentelni. Itt csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy a vers nézetünk szerint mindmáig hibás strófasorrendben ismeretes.

⁴⁹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 1957, 265–338.

Sebes agynak késő sisakban közös elem, hogy az igaz kereszténység alakját zúrzavar, hitetlenség veszi körül. A különböző darabok közti időrendet igen problematikus megállapítanunk; annyi bizonyosnak látszik, hogy közülük az elemzésünk tárgyául szolgáló versciklus készült el utolsóként. A Bèze-vers egyébként bekerült Cesare Ripa *Iconologia*⁵⁰ is. Ripa számos vallás-ábrázolása között a Bèze-éhez hasonlóan a *Religionis Vere Evangelicae Pictura* cím alatt található, itt azonban kép nélkül szerepel.

A magyarítások közül a *Sebes agynak késő sisak* Religio-verse tér el leginkább a forrástól, hiszen amellett, hogy elhagyja a párbeszédes formát, az igaz vallás leírását önálló kompozícióba illeszti, és az emblémát egy másikkal is összekapcsolja. Ez az új összetevő a már említett kaméleon-ábrázolás, mely a hitüket a politikai érdekeknek megfelelően változtató, állhatatlan keresztényeket a színét változtató hullóhöz hasonlítja. A versciklus záró darabja tüzetesen bemutatja az állatot, így megállapítható, hogy a leírás forrása feltehetőleg Alciatus *Emblemátája*, vagy egy ehhez igen hasonló emblémagyűjtemény kaméleonja lehetett. Az 1534-es párizsi kiadásban sikerült a vers bizarr leírásának megfelelő, szőrös, disznófejű példányra is ráakadni. Alciatusnál ez az állat a hízélgés, az álnokság jelképe; a képmagyarázat (descriptio) disztichonokban írt része a fejedelmek gonoszságára utal, a magyar változat azonban általában kárhóztatja a hitbeli állhatatlanságot. A Religio-vers antitetikus szerkezete a két embléma összekapcsolásával jön létre: az igaz vallás tisztasága és a képmutatók álságossága áll szemben egymással. Ez a konfliktus, az állhatatosságra építő újsztoikus erkölcs, illetve a machiavellista morál ellentéte a felekezeti háborúskodás egyik fő okaként szerepel. Religio pártatlan: következetesen „emberek”-ről beszél, az egyes felekezetek metaforikájának explicit használata nélkül. A felekezetek felett álló főbűnt a legfontosabb lipsiusi erény, az állhatatosság hiányában látja: „Az köröstyénységben, / Minden emberekben, / Nincz állandó hit vallás, / Minden féle hitre, / Mint Nád forgo szélre, / Hamar leszen változás”. A versciklus ezen a ponton ellentmondani látszik Klaniczay manierizmus-konceptiójának: az újsztoikus erkölcs követése e műben nem jár együtt a vallási kérdésektől való tudatos távolmaradással, sőt, még inkább megerősíti az igaz vallás melletti kiállás szükségességét; a versciklus egésze alapján úgy tűnik, mintha a latin eredeti sztoikus morálját a fordító a protestáns hit védelmére, az amelletti állhatatosságra való felszólítással kapcsolná össze.

A különböző felekezetek megszólaltatása, noha az *Elegidiában* nem szerepel, a *Scenához* képest nem új jelenség. A *Scenában* számos darab (*Catholici Romani in Germania; Lutherani in Germania; Calvinistae ad Lutheranos; Jesuitae; Capuccinus*) a felekezetek kérdésével foglalkozik; az *Elegidiából* azonban ezek a részek kimaradnak. Talán nem alaptalan a *Sebes agynak...* betoldásaiban a *Scena* koncepciójának valamelyes hatását is gyanítanunk. A magyar változatban két ilyen, felekezeteket megjelenítő szereplő van: a *Papa* a pápaság hatalmát, míg a *Religio* az egyetlen igaz vallást jeleníti meg. A *Calvinistae ad Lutheranos* fejezet talán segít értelmezni a Religio-allegóriát: a *Scenában* az igaz vallás természetesen a kálvinizmus, ám az azt eláruló ellenfél, azaz a bibliai párhuzamban a szamaritánus vallásnak megfelelő csoport a lutheránusok közössége;

⁵⁰ Cesare RIPA, *Iconologia*, ford., jegyz., utószó SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 1997.

ennek fényében feltételezhető, hogy a Religio-fejezet éle sem elsősorban a katolikusok, hanem a lutheránusok ellen irányul, akik cserbenhagyták a katolikusok elleni harcban a másik nagy protestáns felekezetet. Nehezíti az értékelést, hogy a magyar vers feltételezhetően csonkán maradt ránk, és a *Scena* vonatkozó versével nem mutat szövegszerű egyezéseket, az állhatatlan keresztények vétkeit elbeszélő két strófa (a 12. és a 17.) esetén azonban a tartalmi rokonság szembetűnő. A fordító a speciálisan birodalmi érdekű problematikát az aktuális politikai eseményektől eltávolítva, az általánosság szintjén fogalmazza meg, természetesen református elfogultsággal.

7. Az újsztoikus eszköztár

Ahogy arról már többször szó esett, a versciklus szereplőinek pozitív vagy negatív beállításához Rusdorf az újsztoikus bölcsélet megalapozta etikát használja fel. Az erények hierarchiáját a vers latin és magyar változata egyaránt kifejti a Richelieu bíboros monológiáját előadó versben: „Noha az szerenczét, / És az kedvesseget, / Nagyra köl böczülleni, / De az en elmemnek / Okos Ajándekát, / Szoktam nagynak mondani”, illetve a következő versszakban: „Hatalmas királyság, / Sok kinczű Urasság, / Czak hamar eltávozik, / Sok drága öltözet, / Nagy erőss Epület, / Rothadás alá esik, / De az szép bölczesség, / Jo hir nev, Egesseg,⁵¹ / Mind örökke Tündöklík.” Ennek megfelelően a katolikus táborhoz sorolható, a császárt támogató szereplők legtöbbször a forgandó szerencsét kihasználva, a hírnév és a dicsőség vágyától vezérelve építik karrierjüket. E szemléletükből adódóan kegyetlenek; hatalmi ambíciójuk sokszor a protestáns értékek – legyenek azok égiek vagy földiek – gátlástalan pusztításában ölt testet. A protestantizmushoz és szövetségeseikhez hű vezetők nem hagyják cserben a jó ügyet a túlerő támadása esetén sem. A protestáns tengelyt eláruló, a „frígyes fejedelmek” közül kilépő figurák az ellentábor mezébe bújnak, s így magukra veszik azok bűneit is: rövidlátók, önzők és állhatatlanok. Az értékek hierarchiája azonban a magyar versekben sem ilyen végletesen egyszerű módon érvényesül: a szembenálló oldalak jól elkülöníthetőek, s kevés kétségünk maradhat egy-egy személyiség pártállására nézve, ám a legtöbb esetben a körülmények ismertetése is a jellemzéshez tartozik. A protestáns oldalt elárulók természetesen a lehető legnegatívabb értékelést kapják, mint a már említett Joachim Ernest von Ansbach vagy Georg Friedrich von Hohenlohe, aki a fordító változatában a csalárd Mercurius és a lipsiusi értékrenddel hagyományosan szembeállított Machiavelli tanítványa. A semleges, ám a katolikus tábor hatalmát gyengítő szereplők, mint Emánuel savoyai herceg és Richelieu kimondottan pozitív beállításban látszanak. Ugyanakkor vannak olyan protestáns szereplők, akiknek nem volt erejük, lehetőségük segíteni (Horatius Verus), vagy későn döbbsentek rá, mit kellett volna tenniük (Christian Wilhelm, Magdeburg grófja), vagy akiket a hamis tanácsadók tévesztettek meg (János György,

⁵¹ Ez a szó 'egyezség' értelemben szerepel, mint ahogyan ez másutt is előfordul a másolatban, „eggesseg” formában.

szász választó). Különösen érdekes pozíciót foglal el a negatív szereplők sorában a császári oldalon harcoló híres-hírhedt tábornok, Spinola: a pártoskodástól (mely az *Elegidiában* és a *Sebes agynak...* saját betoldásaiban is minduntalan felbukkan) reméli, hogy véráldozat nélkül erősítheti tovább hatalmát. Látható tehát, hogy a szereplőket a lipsiusi értékrend mozgatja: a katolikus oldal hívei az állhatatlan, mulandó, hamis értékeket követik, míg a protestánsok az állandó javakért küzdenek: a gazdagság, a hatalom, a szerencse, a hírnév hajszolása áll szemben az igaz hit, az ártatlanok és a morális erények (bölcsség, erkölcsösség, állhatatosság) védelmével.

A magyar ciklus második verse, amelyik Keresztély anhalti fejedelem nevében szól, a következőképpen kezdődik: „Nem tartom eszesnek, / Ki az szerencsének / Szemét vaknak alittyta, / Es az eszességet, / Sereny vitezseget, / Annál nagyobbnak mondja, / Nincs oly eszes Ember, / Bár légyen jó vezer, / Hogy ötet meg csalhassa.” Az erény, a virtus tehát kisebb hatalommal bír, mint a szerencse: a kiválóság nem adhat okot semmiféle elbizakodottságra. Az előző bekezdésben említett Richelieu-vers látszólag ezzel éppen ellentétes gondolatot fogalmaz meg; az erény azonban nem magánál a szerencsénél, hanem annak múltó adományainál erősebb.

Az újsztoikus eszközkészletből a fordító szinte mindig átveszi a morális célzatú megfontolásokat, melyek az aktuális eseményeket magasabb erkölcsi összefüggésbe állítják. Ezek az újsztoikus szentenciák, melyek a versek elején és végén bukkannak fel, a szerencséről, az állhatatlanságáról, az alkalom megragadásának fontosságáról elmélkednek. Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a morális bölcsségeket nem a fordító illeszti a versekbe: javarésztük a latin eredetinek is szerves része; nincs tehát okunk rá, hogy a fordítást az újsztoikus jelleg alapján Prágai Andrásnak tulajdonítsuk.⁵² Rusdorf már pályája kezdetén rokonszenvezett ezzel a filozófiai irányzattal: kiadta a Lipsius *Politikájából* eredetileg házi használatra készített kivonatait, s az 1617-ben, Strassburgban megjelent *Facis historiae compendium* című művének is Lipsius az elsődleges forrása. Ennek fényében nem meglepő, hogy az *Elegidia* morálfilozófiai alapját is a *Politica* adja. Ezeket a részeket a fordító híven tolmácsolja, sőt, gyakran kiegészíti; a javarészt antik eredetű, Lipsius által összegyűjtött bölcsségeket magyar közmondásokkal közelíti a korabeli hazai olvasó gondolatvilágához. E fordítói eljárást tanulmányunkban mindössze néhány elszórt példa segítségével szeretnénk megvilágítani, Lipsius *Politikájának* Laskai János készítette fordítása,⁵³ az *Elegidia* prózafordítása és a *Sebes agynak késő sisak* párhuzamos tartalmú részeinek segítségével.

Az alkalom fontosságáról szóló részletben, a Keresztély Vilmos brandenburgi örgrófról szóló magyar versben olyan részlet is szerepel, amely az *Elegidiából* hiányzik, a *Politica*ban azonban feltűnik: „Valaki magaban, / Jol meg[h] nem gondollya, / Az jó alkalmattossagot, / Hoszu Aranyzással, / Kézij forgatással, / Nyila nem lövi Tuzokat”. Laskai fordításában: „Hasznos és hatalmas az Alkolmatosság minden emberi dolgokban, de főképpen a’ hadakozásban. Az alkolmatosság többet szokott a’ hadban szolgálni,

⁵² Vö. KOMLOVSZKI, i. m.

⁵³ Justus LIPSIUSnak a’ polgári tarsaságnak tudományáról irt hat könyvei, ford. LASKAI János, Bártfa, 1641, RMNy 1867.

hogy-nem-mint a' Vitézség." Rusdornál az örgróf csupán arról panaszkodik, hogy nem avatkozott időben a harcba; az alkalomról nem tesz említést. A hasonlóságból persze nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen sem teljes tartalmi egyezés, sem szövegszerű azonosság nem mutatható ki.

A császári oldal hadvezéreinek bírálatát az öndicséret visszássága mellett a protestáns területek allegorikus nőalakjainak panaszai erősítik fel: Wallenstein például azzal büszkélkedik, hogy Csehország mostani állapota neki köszönhető. Ez a kijelentés teljes jelentőségét csak Csehország panasza után kapja meg: a hadszíntéren aratott győzelem főbenjáró bűnné válik. Wallenstein példája nem egyedi: hasonló párhuzam állítható fel Tilly és Germania alakja, illetve Tilly és Keresztély dán király között is. Így rajzolódik ki az a kompozíció, amely már Rusdornál is az újsztoikus etika alapján nyugvó bírálatot tartalmaz.

Csak a magyar versek írója buzdít nyíltan harcra az igaz vallást megrontó és a protestánsok hazáját és jogait támadó katolikusok ellen, akik, mint feljebb láthattuk, Isten, a haza és a természet ellen egyaránt vétének. A ciklus utolsó részében fellépő Belgium is jóval nyíltabban szólítja fel Európa uralkodóit a spanyolok elleni szövetkezésre a magyar, mint a latin változatban. Több helyen erősebben retorizált a szerencse-motívum; Wallenstein például a magyar versben nemcsak a mindenható – és így Isten helyébe lépő – Fortunára hivatkozik, hanem egyenesen Policrates kockájával játszik. A Fortunamotívum a több versben is felbukkanó „roka hájjal megkent” szerencse-tengely képével is gazdagodik.

Nem kizárt, hogy a *Scena* szintén ismert volt a fordító előtt, hiszen a *Sebes agynak késő sisak*ban ahhoz képest nem jelenik meg teljesen új megszólaló, míg az *Elegidia*hoz viszonyítva öt új szereplőt találunk. A rövidebb változat kiválasztása egyszerűen terjedelmi okokkal is indokolható, amellett, hogy az *Elegidia* közelebb áll a röpirat műfajához, mint terjedelmesebb elődje. Az alábbiakban megvizsgáljuk a művek szerkesztési elveit; jelentős mértékben támaszkodva a *Scena* előszavára, hiszen az *Elegidia* apparátus nélkül jelent meg.

8. A *Sebes agynak késő sisak* szerkezete

A *Sebes agynak késő sisak*ból nem rajzolódnak ki szigorú kompozíciós elvek, ám a versek elrendezésében megfigyelhető bizonyos mértékű szabályosság. Mivel a magyar változat átveszi a *Scena* illetve az *Elegidia* szerkezetét, érdemes azokat megvizsgálni. A korábbi kiadás, a *Scena Europaea* az olvasóhoz intézett előszavában még pontos rendezési elvekkel találkozunk. Amint ott olvashatjuk: „Az ebben a *Scena Europaea*ban előadott színdarab – ha nevezhetjük így, hiszen az egész világ nem más, mint színdarabok előadása, melyek, amint mondják, általában irányítják a szereplőket – öt részre van osztva: az elsőben királyok jelennek meg; a másodikban választófejedelmek, bíborosok és nagy nemzetek fejedelmei; a harmadikban kisebb népek fejedelmei és kegyes előljá-

rói; a negyedikben a hadvezérek; az ötödikben e nagy zűrzavar kiváló személyiségei.”⁵⁴ A „színház az egész világ”-gondolat, noha az antik filozófiából származik, Justus Lipsius *De constantiá*jából kerül be a kora újkor Európájának filozófiai gondolkodásába.⁵⁵ E toposz használata is mutatja, hogy az első versgyűjtemény szerkezete újsztoikus alapozású; a *Scena* szerkesztési elve azonban az *Elegidiá*ban jelentős mértékben átalakult. Az újra-rendezés radikálisabban protestáns szempontrendszer alapján történhetett, hiszen a katolikus királyok a protestáns fejedelmek és hadvezérek után kerültek, s noha a *Scena* bizonyos blokkjai egyben maradtak, általában igaz, hogy a protestáns tábor szereplői pozícióelőnnnyel is bírnak a császári szolgálatban állókhoz képest. A magyar versciklus – ahogy korábban említettük – egyetlen lényeges ponton rendezi át a már így is megmozgott szereplőket: a császárt a versek elejéről a huszonnyolcadik helyre teszi, éppen a Gusztáv Adolfról szóló vers után. Lipsius *Politica*jában mintha csak Ferdinánd császár a szerencsét és önmagát dicsérő monológjának bírálását olvasnánk: „A’ jó Fejedelem nem becsülli nagyra a szerencsét: az elme és okosság uralkodik nála.”⁵⁶ Ezen túl azonban a forrást követve jelentős visszafogottságról tesz tanúságot a fordító, amikor Ferdinándot is pusztán az öndicséret retorikai eszközével bírálja, s nem teszi jelentősen markánsabbá a Habsburg uralkodó kritikáját.

Szintén a *Scena* előbeszédéből tudjuk meg, hogy Rusdorf már kész szövegeket szerkesztett egybe ebben a kiadványban.⁵⁷ Ilyen, korábban akár egyes alkalmakra, akár egy versgyűjtemény számára megírt költemények lehetnek azok a Bethlenről szóló epigrammák is, melyekre korábban Dobai Székely Sámuelről szólva utaltunk; ezek természetesen Rusdorf röpiratai számára is íródhattak. A szereplők ábrázolásának momentumai alapján tehát nem lehet egyértelműen következtetni a fordítás időpontjára, hiszen az eredeti versei a húszas években, hosszabb idő alatt keletkeztek; ugyanakkor egy-egy alkalommal a fordító kiegészíti az *Elegidia* eseményeit, mint Jägerndorf, vagy (valószínűleg) Bethlen esetében. A két legpozitívabban ábrázolt hős éppen Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor: megjelenítésük jól mutatja, mennyire egybeesett szerző és fordító politikai állásfoglalása, s bemutatásuk eszközei is hasonlóak. Gusztáv Adolf esetében Rusdorf egyes szám második személyben (az öndicséretet elkerülve) készít dicsőítő leírást: a fordítás ebben is hasonlít mintájához. Noha az *Elegidia* természetesen a református érdekek mellett való kiállítás jegyében készült, humanista epigrammagyűjteményként is értelmezhető; a magyar

⁵⁴ „Quae in hac Scena Europaea luditur fabula, sic enim appellare licet, quia totus mundus nihil aliud quam fabulas ludere, et histrioniam agere solet, ut ille inquit, commode in quinque actus dividi potest: In primo Reges progrediuntur. In secundo Electores, Cardinales et majorum gentium Principes: in tertio Principes minorum gentium et gratiosi praepotentes: in quarto belli Duces: in quinto viri illustres turba promiscua.” Az is érdekes, hogy itt nem történik utalás azokra az allegorikus figurákra, amelyek mind ebben a műben, mind az *Elegidiá*ban megjelennek.

⁵⁵ A szóban forgó Lipsius-hely Laskai János fordításában: „Ez széles világ játékot játszik.” LIPSIUS, *i. m.*, I, VIII. Modern kiadása: LASKAI János *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, kiad., bev., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., 1970, 84.

⁵⁶ *Uo.*, 365.

⁵⁷ „Qua, hic vides, amice lector, elegidia et poematia epidictica, sic enim vocare potes, sparsa et instar foliorum Sibyllae disjecta collegi, et in unum velut fasciculum, ut tua lectioni servirent, compegi.”

fordítás olvasatában további propagandisztikus jelleget nyer, igaz, erre az *Elegidia* retorikai struktúrája jó lehetőséget nyújt.

Már az *Elegidia* címlapja is igen fontos ikonográfiai információkat tartalmaz. A címlap bal oldalán egy páncélos alak, Mars áll, a jobb oldalon pedig Pallas, szintén fegyverben, kezében Gorgó-fejes pajzzsal. (Ez a toposz Lipsius leveleiben és a *Politica*-ban is felbukkan.) A két mitologikus alak a harmincéves háború két táborával való azonosítása a fölöttük lévő zászlókkal történik: Mars feje fölött a kétfejű birodalmi sas, míg Pallas fölött oroszlánt ábrázoló zászló található. A latin változatban Csehország és Németalföld, noha mindkét szereplő nőalakként szólal meg, szintén koronás, kardot tartó oroszlán alakjában jelenik meg; ez az állat feltűnik a Németország fejedelemségeinek címereit ábrázoló metszeten is. A Németországot jelképező, a címerpajzsot a mellén hordó, koronás, két feje körül egy-egy glóriával ábrázolt figura szintén kétfejű sas, ám ikonográfiai szempontból eltér a címlapon látható állattól, az ugyanis ezek közül egyik jellemzővel sem bír. Az egyik állat a Habsburg Birodalmat, míg a másik a német-római császár alá tartozó német fejedelemségeket jeleníti meg; így tehát az elnyomó hatalom és az általa elnyomott germán tartományok ellentétét ábrázolja. A német-római császárrá való megválasztását II. Ferdinánd igen nehezen tudta kicsikarni a birodalmi gyűléstől; a protestáns rendek természetesen ezt trónbitorlásnak tekintették, s nem voltak hajlandók Ferdinándot német-római császárként elismerni. Ezért lehetséges, hogy a protestáns iratban a német birodalmi sas koronás, míg a Habsburg-sas nem. A császárválasztás körüli zavarra utal a *Sebes agynak késő sisak* is. A versben Ferdinánd elődjére, V. Károlyra utalva mondja: „Heted Clemens Papa, / Holot coronasza, / Bonnonia városban, / Addig meg nem nyugszom, / Mig meg nem lesz soldom, / Ezzel mégyek Rommaban, / Pápátul meg nyerem, / Hogy imádgyon minden, / Az hármaz coronában.” Noha, mint látható, az *Elegidia* címlapja is tartalmaz a képekből kihüvelyezhető utalást erre, ez a latin versből hiányzik; ezen a ponton a fordító erőteljesebben helyezkedik szembe Ferdinánddal, mint Rusdorf.

A latin eredeti egyik sajátossága, hogy bár a leírás mindig igen képszerű, s allegorikus tulajdonságokkal jeleníti meg a szereplők jellemzőit, kép és szöveg időnként radikálisan eltér egymástól. Németországot a vers meggyötört fiatal nőként festi le, míg a metszeten kétfejű sas szerepel; Csehország alakja a szövegben szintén megkínzott ifjú hölgy, míg a metszeten egy koronás oroszlán szerepel; Németalföld esetében ugyanezzel a furcsasággal találkozunk. Ez azért különös, mert Belgium és Európa leírásának megfelelően szintén nőalakként szerepel a metszeten. A magyar változatban nem szereplő Axel Oxenstierna, a svéd diplomácia egyik vezetője pedig ábrázolás nélkül, csak címeinek ovális keretbe illesztett felsorolásával szerepel. Ezek a felemás megoldások arra utalhatnak, hogy a munka képanyaga valamelyest sietősen készülhetett. Ha sejtésünk helyes, nem kizárt, hogy a politikai események korábban már általunk is érintett, alapvető fordulata miatt volt szükség a sietségre, de meglehet, hogy ez csupán a politikai tárgyú rölapokat jellemző naprakészség miatt történt. A metszetekkel ellátott, több év alatt készült, latin disztichonokban írt epigrammagyűjtemény szinte szétfeszíti a röpirat műfaji kereteit: kimunkáltsága, igényes, reprezentatív megjelentetése és humanista műveltséganyaga

8.1 A mű motívumrendszere

A versciklus alapvetően a *genus deliberativum* beszédnembe tartozik, ugyanakkor a *genus iudicialé*hoz sorolható elemeket is tartalmaz. A voltaképpeni vádlók, az allegorikus ország-alakok csak a mű végén lépnek föl: a *Sebes agynak késő sisak*ban több szereplő is ugyanúgy vall a Habsburgokat jelképező saskeselyű ellen, az *Elegidiá*ban pedig Európa fogalmaz meg konkrét vádat a nyugatról jött szörnyeteggel szemben. Ebben a fejezetben bukkan fel legmarkánsabban a meggyalázás-toposz, melyet Bene Sándor a magyar változatban több versben is regisztrál.⁵⁸ A latin változatban a többi allegorikus alak másként és másként határozza meg a romlását okozó tényezőt: lehet tűzvész (*Bohemia ad Proceres*), fizikai erőszak (*Germania*), vagy éppen két kérő kegyetlen vetélkedése (*Bohemia*). Az erőszak és a nemiség felbukkan ugyan, de pusztán a Németországot sirató Belgiumnál, illetve a már említett Európa-versben kapcsolódik össze, nézetünk szerint nem csupán a *Sebes agynak késő sisak*ban, hanem a latin változatban is (amely durvábban fogalmaz, mint a magyar). A nemi erőszak-toposz tehát már a latin változatban szerepel, s a fordító nézetünk szerint inkább enyhíti, mint elmélyíti azt.

A fordítás nyomán megjelenő hangsúlybeli változások a helyi viszonyoknak is köszönhetőek. A magyar versnek az allegorikus alakok esetében figyelembe kellett vennie a kárpát-medencei protestánsok és katolikusok speciális helyzetét is, így például a *Hungaria*-vers pártoskodásra vonatkozó közhelyszerű célzása a hazai felekezeti ellentétekre is utalhat. A *Religio*-vers igaz hitet eláruló szamaritánusai pedig ebben az összefüggésben akár a katolikus párt mellett álló magyarok is lehetnének, ugyanakkor a darab szándékoltnál általánosabban fogalmaz: Európa pártütő, hitét változtató részét próbálja rábírnivali az igaz hit mellett való kiállásra. A fordító nem azt a jól bejáratott, erőteljes protestáns polemizáló retorikát használja, amelyhez oly sokan magától értetődő természetességgel nyúlnak a korban.

Talán éppen a két országrész közti ellentét miatt volt szükség arra, hogy Ferdinánd a magyar változatban az írat második harmadában, közvetlenül a háború e szakaszában legfontosabb ellenfele, Gusztáv Adolf után kapjon helyet, hiszen a királyi Magyarország uralkodójaként a két táborra szakadt magyarság számára Ferdinánd volt a katolikus oldal legvitatottabb személyisége.

Az *Elegidia* szövegéből kirajzolódó befogadói pozíció egyszerre jogi (bíró) és művészi jellegű (érzelmileg megindult szemlélő). A *Sebes agynak késő sisak* emellett a megindító és mozgósító jelleget erősíti: a már idézett Obertraut mellett Religio beszédében is (ezek valóban szónoklatok) az igazság melletti nyílt kiállásra szólít fel, szavait szinte

⁵⁸ BENE, i. m., 367–368.

közvetlenül az olvasóhoz intézve; ezt a retorikai megoldást az e szempontból is visszafogott *Elegidia* kerüli.

A tartalmi elemzés után annak körvonalazására teszünk kísérletet, hogy hogyan viszonyul a versciklus kortárs szövegekhez.

9. A Sebes agynak késő sisak vendégszövegei

Elsőként a versek nótajelzése érdemel figyelmet. A kéziratban ez áll: „Nota: Oh megheseredet Kösziklak köszt”. Ez a sor a Balassi-kódex huszonegyedik versének egy sorára hasonlít leginkább: „Óh, megrepedezett kösziklák közt lakó...” A vers incipitje azonban: „Nő az én gyötrelmem”; a kéziratban szereplő nótajelzés a hetedik strófa kezdősora. Ebből két következtetés vonható le: az egyik, hogy a fordító ismerte Balassi szerelmi költészetét, mely ekkoriban kéziratosan terjedt. A másik szerint a versnek létezhetett egy olyan (esetleg közköltészetivé vált) szövegváltozata, amelyik ezzel a strófával kezdődött.

A versek szövegében is több idegen eredetű sor található. Egy 1605-ös magánlevél egy olyan ismeretlen eredetű strófát tartalmaz, mely szövegszerű egyezést mutat a *Sebes agynak késő sisak* egyik, mészárosokról szóló közmondásával. A levél, mely a Batthyány-levéltárból került elő, a következő utalást tartalmazza:⁵⁹ „mayd az Tinody Eneke feywnkre telyk, hogj *Latatoke Vrak / szariun kótót túlkot / Meszaros kezeben / feye fölót sulykot / ky mint hania wety / halal eleót magát, / de nem kerwlhetj / az Meszaros Bardgiat*” (kiemelés tőlünk). A *Sebes agynak...* vonatkozó részlete: „Miczoda vak volna, / Az ki most nem látna, / Az szarván kötöt tulkot, / Mészáros kezében, / Föl emelő képpen, / Feje fölöt az bárdot, / Nem aranyban mossa, / Mikor vérben mártva, / A’ mészáros a’ bardot.”⁶⁰ A levél által idézett művet még érdekesebbé teszi, hogy Tinóditól nem ismerünk ilyen alkotást. A mondás Csáktornyai Mátyás *Gróbiánjában* is felbukkan, más alakban.⁶¹ Hasonló egyezés fordul elő a Belgiumról szóló vers kezdete és Balassi *Valahány török bejtje* között, ami, a nótajelzést figyelembe véve, talán szintén nem véletlen.⁶²

Az általunk elemzett ciklusban több közmondás mutat tartalmi hasonlóságot a Beniczky Péter szintén Balassi-strófás közmondásgyűjteményében⁶³ olvashatóakkal. Keresztély Vilmos brandenburgi örgróf monológjának első strófájában rendkívül hasonló tartalmú és versformájú mondást találunk: „Valaki magaban, / Jol meg[h] nem gondollya,

⁵⁹ Köszönjük Vadai Istvánnak, hogy felhívta a figyelmünket erre az egyezésre. A levél, mely a Batthyány-levéltárból került elő, Iványi Béla közlésében jelent meg (ItK, 1954). (A párhuzamot említi még BENCZE Balázs, *Irodalmi nyomok egy 1605. évi magánlevelezésben*, ItK, 1999.)

⁶⁰ Lehetséges, hogy a kézirat az egybeesés alapján emendálható: a „bárdot” szó helyett „sulykot” szerepelhetett, tekintettel a *Sebes agynak...*-kézirat számos másolási hibájára.

⁶¹ CSÁKTORNyai Mátyás, *Gróbián*, kiad., jegyz. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1999.

⁶² *Sebes agynak késő sisak*: „Ez széles világon / mennyi Tenger vagyon, / könyveim hullására, / ily nagy Siralomra, / szivem bánattyában, / eleg vizet nem adna”. A Balassi-fordítás megfelelő részlete: „Ez széles világon / mennyi virág vagyon, / mindaz nem ér egy rózsát”.

⁶³ A közönséges magyar Példa beszédekről, Nagyszombat, 1664.

/ Az alkalmattosságot, / Hoszú Aranyzással, / Kézij forgatással, / Nyila nem lövi Tuzokat.” Beniczkynél a mondás így szerepel: „Ne pengessed ijad / Soká ne iránzad / Ha varjat akarsz löni” (61. vers).⁶⁴ Hasonló egybeesés figyelhető meg a János György száz választófejedelemről szóló strófához képest: „Úr kedve nyúl Háton jár”. Ugyanez a mondás Beniczkynél: „Nagy Urak szerelme, / s kedveknek öröme / Jár gyakrabban nyúl háton” (144. számú darab). Az ilyen típusú egybeesésekben nézetünk szerint nem szabad szándékos idézetet látnunk: nem feltétlenül az állítólagos Tinódi-ének, illetve Balassi versének hatása a közmondásszerű szófordulatok alkalmazása, még ha az azonosság részben szövegszerű is. (Beniczkyről sem feltételezzük, hogy a *Sebes agynak késő sisak*-ból gyűjtötte volna közmondásainak egy részét.) Sokkal valószínűbb, hogy az emlékezet által megőrzött, bizonyos mértékig állandósult szövegű szólások, közmondások önálló életet éltek. Vizsgálatuk rendkívül sok érdekes adalékkal szolgálhat, ám nem lehet e tanulmány feladata. A közmondásbeli párhuzamoknak leginkább a szöveg másolási hibáinak korrigálásakor vehetjük hasznát.

A fordító azonban nem csupán a magyar költészetből, illetve közmondáskincsből merít. A Friedrich Georg bádi herceghez tartozó vers első versszakába két latin sor van beépítve: „Bátor légyen helyes, / *Turpé Senex miles*, / *Turpe Senilis amor*, / Három száz Esztendős, / Peloponesusnak, / Volt királya az Nestor, / Kit lám Troja alat, / El nem fárasztatott, / Az tiz Esztendős Tábor.” A vers szövegébe a fordító egy Ovidius *Amore*-sének első könyvéből származó idézetet illesztett; ez a gesztus arra utal, hogy a magyar mű a tanult réteg megnyerésének szándékával is íródott.

Az is elgondolkodtató, milyen további művekhez kötődik a vers összeállításának technikája alapján: latin sorok Balassi-strófás, bőbeszédű átírata Liszti (Listius) László *Magyar Mársában* is megjelenik, mondandóját rendszeresen közmondásokkal ékesítve és magyarázva. Mivel (noha Liszti atyja Bethlen Gábor tanácsosa volt) nem feltételezhetjük, hogy a *Sebes agynak késő sisak*ot ő írta volna, a két munka hasonlósága egy eddig még nem vizsgált fordítói vagy adaptációs eljárás léteire utal. A műből kihüvelykezhető egy másik hagyomány jelenléte is: azé a történeti tárgyú művekben a mitológiai betéteket előszeretettel alkalmazó hagyományé, melyet Gyöngyösi István nevével szokás kapcsolatba hozni. Noha Rusdorf is alkalmaz ilyen motívumokat, a latin vers mindössze néhány helyen tesz így; a magyar változat azonban szívesen él az ilyen betoldásokkal is. Figyelemre méltó, hogy a versciklus jelentős részben ugyanazokat a mitológiai témákat dolgozza fel, mint Gyöngyösi, s nem pusztán azért, mert Rusdorf, hanem mert a fordító is Ovidius *Metamorphoses*-ét használta fel mitológiai betoldásainak elkészítéséhez. Olyan párhuzamos helyet is találtunk, mely csak a magyar változatban szerepel: Proserpina elrablásakor Hadész vaskesztyűs kezével (*Sebes agynak késő sisak*), illetve vasszínű kendővel (Gyöngyösi: *Proserpina elragadtatása*) törli le Ceres leányának könnyeit. Ha az általunk vizsgált versciklussal kapcsolatos datálásunk helyes, Gyöngyösi egy már

⁶⁴ Ez alapján a strófa hatodik, zavaros értelmű sora javítható „Nyila nem lövi Tuzokat” helyett „Nyila nem lö varjakot”-ra.

meglévő stílushagyományra támaszkodik, nem elkezdője, sokkal inkább betetőzője ennek az alkotói módszernek.⁶⁵

Noha az *Elegidia* metszetekkel ellátott epigrammagyűjtemény, s nem történetírói munka, a koncepció hasonlósága szembeötlő a humanista történetírói eszményhez, mely az adatokat felékesítve, kommentárral ellátva adja elő. Ez a hagyomány a történelem szereplőit és eseményeit éppúgy színdarabhoz hasonlítva mutatja be, mint Rusdorf. Ennek az eszménynek a *Theatrum Europaeum*-típusú kiadványok felelnek meg leginkább, az *Elegidia* ugyanis közelebb áll a kommentár műfajához, mint a históriához, hiszen Rusdorf maga is az események részese volt. Fontos az erkölcsi hatás kérdése is: ez az eszmény szintén az elbeszélte morális példák erejét és a beszűrt mondások fontosságát hangsúlyozza, az üres, példákkal nem megerősített erkölcsi intelmek helyett. Figyelemre méltó, hogy vizsgálataink szerint a *Sebes agynak késő sisak* számos betoldása révén ebből a szempontból közelebb áll a vázolt humanista eszményhez, mint forrása.

10. Befejezés

A fordító-átdolgozó-bővítő legfontosabb újításának az önálló versek mellett a nagy mennyiségű példaanyag és propagandisztikus utalás beillesztése látszik. Sok helyütt határozottan érzékelhető a protestáns beállítottság, de nem a vitairódalomban használt, agresszíven polemikus stílusban. A fordítás nagy értéke, hogy az újsztoikus eszköztárat szinte változatlanul ülteti át a magyar versekbe, s megőrzi annak humanista jellegét, még akkor is, ha helyenként közelíti azt a közköltészethez. Eredeti és fordítás kölcsönhatása tehát humanista erudícióval elkészített munkát eredményezett.

Számos olyan nyugtalanító kérdés merült fel a kézirattal kapcsolatban, amelyikre a munkának ebben a fázisában nem tudunk magyarázatot adni; ezek egyben megszabják a további kutatási irányokat is. Elsősorban azt kell megvizsgálnunk, vajon mennyire egyediek a magyar versciklus sajátosságai a kortárs politikai költészethez képest, s a vers hogyan illeszthető ennek darabjai közé. A mű betoldásai egyszerre mutatnak humanista, újsztoikus, közköltészeti és propaganda-jelleget is, azaz keverednek bennük a populáris- és elitkultúra sajátosságai; úgy véljük, e sajátosságok nem férnek bele a Klaniczay által kigondolt sztoicizmus-manierizmus koncepcióba. A jelentős humanista erudíció (történeti és mitológiai műveltség) jól megfér e versekben a pasquillusköltészet célzatosságával és helyenként annak ironikus hangvételével is. Ezen felül a *Sebes agynak késő sisak* esetében a sztoikus etika életelvei iránti fogékonyság nem zárta ki a vallási elfogultságot: a mű szerzője egy sztoikus, humanista epigrammagyűjteményből a politikai és vallási elvek mellett való fellépésre, egy ízben még fegyveres kiállásra is buzdító művet alkotott, anélkül, hogy megtagadta volna az eredeti szellemiségét.

⁶⁵ Tanulmányunk keretei között e kapcsolat részletes vizsgálata helyett csak az ötlet felvetésére szorítkozhatunk.

A szerzőség kérdése bizonytalanabbnak tűnik, mint ahogyan azt eddig gondoltuk. A Prágai András szerzősége mellett szóló érvek valójában nem a fordítás, hanem az eredeti sajátosságain alapulnak; az I. Rákóczi György környezetében lévő jelentősebb értelmiségek közül többen is szerezhették ezt a művet. A fordítás a Bethlen-vers javítása, valamint az inventáriumi bejegyzés alapján 1629 és 1638 között keletkezhetett. Egyelőre csak az tűnik bizonyosan állíthatónak számunkra, hogy a kézirat sorsa és két lehetséges említése erősen köti a Rákóczi–Thököly családhoz. Az irat feltehetőleg I. Rákóczi György környezetében keletkezett, a fordító protestáns felekezetű, s jelentős humanista műveltsége okán szinte bizonyosan egyetemet járt ember lehetett. A ránk maradt másolat az 1681 – Thököly haditanácsának ideje – előtti évekből való; elképzelhető, hogy a kódexben szereplő két irat rögzítése között több év, esetleg egy-két évtized is eltelt.